

महाकाव्ये रामायण आणि महाभारत :

रामायण आणि महाभारत ही दोन महाकाव्ये यांना 'इतिहास' असेही म्हणले जाते. यांनी निव्वळ भारतावर नव्हेतर जगावर आपला प्रभाव टाकलेला आहे. सर्वसाधारणतः असा समज आहे की, रामायण प्रथम आणि महाभारत हे नंतर निर्माण झाले, तर ते तसे नसून, महाभारत हे प्रथम निर्माण झाले कारण महाभारतामध्ये जी राज्य पध्दती आहे ती जमातीवर आधारित अशी पध्दती आहे. तसेच, ते ज्या भूभागात घडते, तो फक्त उत्तर भारताचा मर्यादित असा आहे. याउलट, रामायणामधील राज्यपध्दती ही व्यवस्थित राजसत्तात्मक राज्य पध्दती आहे. प्रादेशिक ओळख असलेली ही राज्ये आहेत. शिवाय, रामायणामध्ये वर्णिलेल्या भूगोलात भारताचा व्यापक भूप्रदेश येतो. या काळात आर्यीकरण हे भारताच्या दक्षिण टोकापर्यंत पोचू लागले होते असे दिसते. दोन्ही महाकाव्ये, मूळ स्वरूपात, इसपू १० व्या ते ८ व्या शतकाच्या दरम्यान निर्माण झालेली दिसून येतात.

महाभारत:

महर्षी वेद व्यासांनी हे महाकाव्य लिहिले. व्यास, महाभारताला 'इतिहास' असे म्हणतात. व्यासांनी आपला शिष्य वैशंपायन याला महाभारत सांगितले. पुढे वैशंपायनने, जनमेजय राजाला हे सांगितले नंतर, नैमिषारण्यात, उग्रश्रवासोती याने, एका यज्ञाच्यावेळी जमलेल्या ऋषींना हे महाभारत पुन्हा सांगितले. याला 'जय', 'इतिहास', 'महाभारत' अशी विविध नावे आहेत. हस्तीनापूर येथे राज्य करणाऱ्या कुरु जमातीतील, चुलत भावांमधील, कुरुक्षेत्र येथे घडलेल्या युद्धाची कथा ही महाभारतातील मुख्य कथा आहे. यात एकूण १८ पर्व आणि जवळजवळ १ लाख श्लोक आहेत.

१. आदिपर्व महाभारत केंव्हा, केंव्हा सांगितले गेले, कौरव आणि पांडवांचे पूर्वज, कौरव पांडवांचे बालपण
 २. सभापर्व: पांडवांचे लग्न, द्यूताचा खेळ, इंद्रप्रस्थ नगरीची स्थापना, द्रौपदीचा भर सभेत अपमान, पांडवांचे वनवासाला निघून जाणे..
 ३. वनपर्व पांडवांचा १२ वर्षांचा वनवास
 ४. विराटपर्व १३ व्यावर्षी, म्हणजे अज्ञातवासातील पांडव, विराटाच्या राज्यात.
 ५. उद्योग पर्व कौरव आणि पांडवांची युद्धाची तयारी, कृष्णाची असफल शिष्टार्थ.
 ६. भिष्म पर्व युद्ध सुरु, भिष्माच्या नेतृत्वाखाली कौरवाची लढाई, ते शरपंजरी पडतात. याच पर्वात 'श्रीमद् भगवद्गीता' येते. यात १८ अध्याय आणि ७०० श्लोक आहेत. हा, कृष्णाने, अर्जुनाला केलेला उपदेश आहे.
 ७. द्रोण पर्व द्रोणाच्या नेतृत्वाखाली कौरव त्यांचा अंत.
 ८. कर्ण पर्व कर्णाच्या नेतृत्वाखाली कौरव, त्याचा अंत
 ९. शल्य पर्व: शल्याच्या नेतृत्वाखाली कौरव भीमाच्या हल्ल्याने दुर्योधन जखमी, तो मरणासन्न
 १०. सौप्तिक पर्व झोपलेल्या पांडवांच्या छावणीवर अश्वत्थाम्याचा हल्ला, पांडवांचा वंश उच्छेद करण्याचा प्रयत्न समाधानाने दुर्योधन प्राण सोडतो.
 ११. स्त्री पर्व पराभूत कौरवांच्या स्त्रियांची रणभूमीला भेट, त्यांचा आक्रोश
 १२. शांती पर्व युधिष्ठिराचा राज्याभिषेक होतो..
 १३. अनुशासन पर्व राजाने कसे लोककल्याणकारी असावे? याचा भिष्माकडून उपदेश.
 १४. अश्वमेध पर्व : अर्जुनाच्या नेतृत्वाखाली अश्वमेधाचा प्रवास त्याचा दिग्विजय
 १५. आश्रमवासिका पर्व धृतराष्ट्र, गांधारी आणि कुंतीचे अरण्यात निघून जाणे तेथे त्यांचा मृत्यु
 १६. मौसूल पर्व द्वारकेत यादवांचे एकमेकांतील युद्ध यादवी युद्ध यादवांचा अंत कृष्णाचा मृत्यु.
 १७. महाप्रस्थानिका पर्व पांडव आणि द्रौपदीचे भारत भ्रमण आणि शेवटी हिमालयामध्ये तेथे बुधिष्ठिर वगळता, सर्वांचा मृत्यु.
 १८. स्वर्गारोहण पर्व : युधिष्ठिराची परिक्षा आणि विजय. सर्वांचे स्वर्गाला जाणे.
- या १८ पर्वांबरोबरच, एक खिल किंवा उपपर्व आहे. याला 'हरीवंशपर्व' असे म्हणतात. येथे कृष्णाचे चरित्र दिलेले आहे. यामध्ये पुढे प्रसिध्द झालेल्या अन्यही काही कथा आहेत जसे, हरिश्चंद्र, सत्यवान सावित्री, नलदमयंती, - उर्वशी इ. शकुंतला, कच- देवयानी, पुरुरवा- महाभारत हे लोकप्रिय महाकाव्य आहे. त्यामुळे भारतातील विविध भाषांमध्ये महाभारताची रुपांतरे झालेली आहेत. त्याचप्रमाणे जगामध्येही रूपे दिसतात; विशेषतः आग्नेय आशियामध्येही रूपे दिसून येतात.

रामायण

हे महर्षी वाल्मिकी यांनी रचले. कोसल राज्यातील अयोध्या हे शहर येथील इक्ष्वाकू घराण्यातील, सूर्यवंशी राजा म्हणजे राम होय. याची ही कथा आहे. एकूण ७ कांडात आणि २४,००० श्लोकांचे हे महाकाव्य आहे. साधारण इसपूच्या ८-७ व्या शतकामध्ये हे रचलेले असावे. यात सात कांडात बाल, अयोध्या, अरण्य, किष्किंधा, सुंदर, युध्द आणि उत्तर यांचा समावेश होतो.

- बालकांडमध्ये रामाचे बालपण, त्याचा परिवार, त्याचे शिक्षण, सीतेशी विवाह आणि अयोध्येला परत येणे हे प्रसंग येतात.
- अयोध्याकांडमध्ये रामाचा राज्याभिषेक करण्याचे ठरते. मात्र कैकेयीच्या हस्तक्षेपामुळे त्याला वनवासाला जावे लागते. तो, सीता आणि लक्ष्मणासह वनाकडे निघून जातो. त्याने परत फिरावे अशी भरताची विनवणी तो अमान्य करतो.
- अरण्यकांडामध्ये रामाचा १३ वर्षांचा वनवास पूर्ण होतो. पंचवटीच्या अरण्यात, सीतेचे अपहरण होते. जटायूचा प्रसंग येतो. सीतेचा शोध सुरु होतो.
- किष्किंधाकांडमध्ये राम आणि हनुमानाची भेट होते. वाली सुग्रीवाचा प्रसंग घडतो. हनुमानाला कळते की सीतेला रावणाने पळवलेले आहे. ती लंकेत आहे.
- सुंदरकांड हे हनुमानाच्या पराक्रमाला वाहिलेले आहे. त्याचे सीतेला, रामाचा निरोप सांगणे. लंकेत गोंधळघालणे. आणि, बातमीसह, रामाकडे परत येणे हे प्रसंग येतात.
- युध्दकांडामध्ये राम आणि रावणाचे युध्द येते. रावणाचा वध होतो. राम सीता भेटतात. सीतेची अग्नीपरिक्षा होते. रामसीता, सर्वासह अयोध्येला परत येतात.
- उत्तरकांड हे नंतर रचलेले आहे. वास्तविक युध्दकांडानंतर मूळ रामायण संपन्न होते. पण हा भाग नंतर जोडलेला आहे. यामध्ये रामाचे राज्य, सीतेला जंगलात पाठवणे, लवकुशांचा जन्म, सीतेचा मृत्यु, रामाचा मृत्यु हे प्रसंग येतात.

महर्षी वाल्मिकींनी जरी हे रचले असले तरी भारतभर रामायणाची विविध रूपे दिसून येतात जसे, मराठीतील एकनाथांचे भावार्थ रामायण, गोंड आदिवासींचे रामायण, जैन रामायण, तामीळ भाषेतील कंबनचे रामावतरण, तेलुगूतील गोणारेड्डीचे रंगनाथ रामायण, मल्याळीतील अध्यात्म्य रामायण, आसामीत माधव कंदलीचे सप्तकांड रामायण, बंगालीत कृतीबास ओझा चे क्रितीवासी रामायण, उडियातील बलराम दास चे जगमोहन। रामायण, हिंदीतील तुलसीदासांचे रामचरित मानस त्याचप्रमाणे जगातही रामायणची रूपे दिसतात, कंबोडिया, ब्रह्मदेश, थायलंड, इंडोनेशिया, फिलिपाईन्स, लाओस इ. आग्नेय आशियाई देशात त्यांची, त्यांची रामायणाची रूपे आहेत. थोडक्यात, रामायणाने भारतासह जगावरही मोहिनी टाकलेली आहे असे दिसून येतात.

महाकाव्यांची वैशिष्ट्ये :

ही महाकाव्ये एकेका व्यक्तीने लिहिली असे मानले जाते. मात्र, एकंदर यांची प्रचंड व्याप्ती पाहता हे अशक्य वाटते. मूळातही महाकाव्ये छोटी असावीत, पुढे त्यामध्ये भर पडत गेली असे वाटते. त्याचप्रमाणे, विविध 'सूत'(राजाचा सारथी) जे असत, त्या सूताद्वारे या कथा प्रसारीत झालेल्या दिसून येतात. पुढे, या कथांचे संकलन ऋषींनी केले असावे. म्हणजेच, ही महाकाव्ये, प्रथम लोककथांच्या स्वरूपात असावीत, पुढे त्याचे प्रमाण महाकाव्यात रूपांतर झाले असावे. तसेच, अगदी सुरुवातीला गुरुशिष्यांच्या मौखिक परंपरा ही महाकाव्ये पुढे जात राहिली. पुढे भूर्जपत्र/ ताडपत्र यावर लिहिली गेली. पुढे कागदावर लिहिली गेली. आणि आता त्यांची छपाई होते..

यातील, महाभारत हे मानवाच्या सर्व गुण-अवगुणांवर प्रकाश टाकते. तर रामायण हा कुटुंबसंस्थेबाबत आदर्श निर्माण करते.

- ही महाकाव्ये फक्त गोष्टी सांगत नाहीत. तर, राजाने लोककल्याणकारी कसे वागावे? कुटुंबामध्ये कसे वागावे? समाजात, सामाजिक बांधीलकीने कसे वागावे? पुरुषार्थ म्हणजे काय? अशा विविध माध्यमातून, लोकशिक्षण करतात; त्यांच्यावर संस्कार करतात. 'कर्तव्याला प्रधान स्थान' (कर्मयोग) देणाऱ्या भगवद्गीतेला भारतीय संस्कृतीत मानाचे स्थान आहे. तो हिंदूंचा धर्मग्रंथ समजला जातो. भारतीय विद्वानांवर या ग्रंथाची खूप मोहिनी आहे. शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, संत ज्ञानेश्वर, लोकमान्य टिळक अशा विद्वानांनी गीतेचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

ही महाकाव्ये इतिहासाचे महत्वाचे साधन ग्रंथ आहेत. इ.स.पू. १० ते ६ व्या शतका दरम्यान भारत कसा होता याचे दर्शन यातून घडते. तत्कालिन भूगोल, राजकीय जीवन, सामाजिक जीवन, आर्थिक जीवन, धार्मिक जीवन, कलात्मक जीवन अशा तत्कालिन संस्कृतीच्या सर्व अंगांची माहिती मिळते.

या महाकाव्यांचा काळ हा इसपू १० ते ६ वे शतक जरी असला तरी, काळाच्या ओघात त्यामध्ये अनेक गोष्टींची भर पडत गेलेली आहे. त्यांचे पुनर्लेखन वारंवार घडत आलेले आहे..

- ही महाकाव्ये अन्य महत्वाच्या गोष्टींवरही प्रकाश टाकतात, जसे, राजपदाचे स्वरूप काय होते? विविध संस्कृतींमध्ये कसे संबंध होते ? वैदिक संस्कृतीचा प्रसार कसा झाला? अशा अनेक बाबींची आपल्याला माहिती मिळते.
- पूर्वी वैदिक संस्कृती ही गंगेपर्यंतच मर्यादित होती. या महाकाव्यांनीच खऱ्या अर्थाने, दक्षिणेमध्ये, वैदिक संस्कृतीचा प्रसार केला. हा प्रवास या महाकाव्यांतूनही दिसून येतो. महाकाव्यातील एकेकाळचे नायक, पुढेही प्रभाव टाकत राहिले. काही काळानंतर, त्यांचे देवामध्येही रुपांतर झालेले दिसून येते. जसे, कृष्ण, राम, सीता, हनुमान
- ही महाकाव्ये संस्कृत भाषेतील अजरामर कृती समजल्या जातात. याची भारतातील विविध भाषामध्ये रुपांतरे आहेत. शिवाय आग्नेय आशियातील देशांमध्ये ही रुपांतरे दिसून येतात. शिवाय, याची भाषातरेही विविध युरोपियन भाषेत झालेली आहेत.